

Х.А. Айткүл¹ **Б.Б. Кожаметов^{2*}**

¹“Есік” мемлекеттік тарихи-мәдени музейі-қорығы РМҚК, Есік, Қазақстан

²ҚР ҒЖБМ ҒК “Ғылым ордасы” ШЖҚ РМҚ, Алматы, Қазақстан

*e-mail: bagashar0909@gmail.com

ТАСТЫӨЗЕК-1 ҚОРЫМЫНДАҒЫ (ҚОҒАЛЫ АҢҒАРЫ) 2025 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Қоғалы алқабындағы археологиялық кешеннің бір бөлігі болып табылатын Тастыөзек-1 қорымы төрт қорғаннан тұрады. Тақырыптың өзектілігі: бұл кешен ерте темір дәуіріндегі қорғандардан тұратын қорым санатына кіреді және оның бір бөлігі ауыл шаруашылық жұмыстары салдарынан жойылу алдында тұрғандықтан нысанды шұғыл түрде зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Жұмыстың мақсатына Қоғалы алқабындағы сақтардың хронологиясы мен әлеуметтік-экономикалық тарихы мәселелерін қарау кірсе, міндеттеріне жерлеу инвентарын талдау және сипаттау; заттай мәдениеттің даму динамикасын анықтау; археологиялық ескерткіштердің ерекшелігін айқындау; Қоғалы алқабындағы және оған іргелес аумақтардағы сақ қауымдастықтарының мәдени-экономикалық байланыстарын саралау және т.б. Зерттеудің методологиялық негізіне археологиялық зерттеу тәсілдерін салыстырмалы талдау арқылы, үдерістер мен құбылыстарды олардың динамикалық дамуында және олардың алуан түрлілігінде қарауға мүмкіндік беретін шынайылық пен тарихилық принциптерін анықтау жатады. Жұмыста типологиялық, тарихи-жүйелік, тарихи-салыстырмалы және тарихи-генетикалық әдістер, сондай-ақ қазіргі археологияда қолданылатын пәнаралық тәсілдер қолданылды. Қарастырылып отырған Тастыөзек ескерткіштерін зерттеу жұмыстары 2025 жылы басталды. Бұл мақалада Тастыөзек-1 қорымына кіретін екі қорғаннан алынған материалдар алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы: археологиялық материалдар негізінде сақ мәдениеті бұйымдарының әртүрлі санаттарын айғақтайтын хронологиялық шеңбер айқындалған; оның даму динамикасы қарастырылған; жерлеу рәсімі мен құрал-саймандарды егжей-тегжейлі талдау негізінде Қоғалы алқабындағы, оның ішінде Жетісу аумағындағы археологиялық ескерткіштердің ерекшеліктері анықталды. Сыртқы құрылысы мен жерлеу жабдықтарына қарағанда жоғарыда аталған некрополь шағын отбасылық топқа тиесілі болуы мүмкін. Қорымның хронологиялық шеңбері б.з.б. VI-IV ғасырлармен мерзімделінеді. Қорым сақ мәдениетінің Қоғалы археологиялық кешеніне кіретін басқа да ескерткіштермен қатар сипатталады.

Түйін сөздер: Жетісу, Қоғалы, археология, ерте темір ғасыры, сақтар, қорым.

Kh.A. Aitkyl¹, B.B. Kozhahmetov^{2*}

¹State Historical and Cultural Reserve-Museum “Issyk”, Issyk, Kazakhstan

²RSE on PVC “Gylm Ordasy” of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: bagashar0909@gmail.com

Research results in the Tastyozek-1 burial ground (Kogali plain) in 2025

The Tastyozek-1 burial ground is part of the archaeological complex in the Kogaly valley, which includes four burial mounds. The relevance of the topic lies in the fact that this complex is the remains of an Early Iron Age burial mound, part of which was destroyed during agricultural work and requires an immediate study of the above-mentioned object. The purpose of the work is to consider the issues of chronology and socio-economic history of the Saks of the Kogaly valley; the objectives are: analysis and characterization of funeral equipment; identification of the dynamics of the development of material culture; identification of the specifics of archaeological sites; identification of cultural and economic ties of the Saka communities in the Kogaly valley and adjacent territories, etc. The methodological basis of the research is a positivist approach to the analysis of archaeological and written sources, as well as the principles of objectivity and historicism, allowing them to consider processes and phenomena in their dynamic development and in all their diversity. The work uses typological, historical-systemic, historical-comparative and historical-genetic methods, as well as interdisciplinary approaches used in modern archaeology. The Tastyozek monuments were studied for the first time in 2025. In this article, for the first time, research materials from two mounds of the Tastyozek-1 burial ground are introduced into scientific circulation. The scientific novelty of the research lies in the following: the chronological

framework of the existence of various categories of Saka culture items has been determined on the basis of archaeological material; the dynamics of its development has been traced.; Based on a detailed analysis of the funeral rite and inventory, the specifics of the archaeological sites of the local districts of Kogaly, including on the territory of Zhetysu, have been clarified, and the specifics of the gravel pit have been established. Judging by the external structure and inventory, the above-mentioned necropolis was left by a small family group. The chronological framework of the burial ground's existence is determined within the VI-IV centuries BC. The burial ground is synchronous with other ancient cemeteries included in the Kogaly archaeological complex of the Saka culture.

Keywords: Zhetysu, Kogaly, archeology, early Iron Age, Saki, burial ground.

Х.А. Айтқұл¹, Б.Б. Кожамбетов^{2*}

¹РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник "Есік"», Есик, Казахстан

²РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

*e-mail: bagashar0909@gmail.com

Результаты исследований в могильнике Тастыюзек-1 (Когалинская долина) за 2025 год

Могильник Тастыюзек-1 является частью археологического комплекса в Когалинской долине, который включает в себя четыре кургана. Актуальность темы в том, что этот комплекс представляет собой остатки курганного могильника эпохи раннего железа, часть которой уничтожена в ходе сельскохозяйственных работ и требует незамедлительного изучения вышеназванного объекта. Целью работы является рассмотрение вопросов хронологии и социально-экономической истории саков Когалинской долины; задачами являются: анализ и характеристика погребального инвентаря; выявление динамики развития материальной культуры; определение специфики археологических памятников; выявление культурно-экономических связей сакских сообществ в Когалинской долине и сопредельных территории и т. д. Методологической основой исследования являются позитивистский подход к анализу археологических и письменных источников, а также принципы объективности и историзма, позволяющие рассматривать процессы и явления в их динамичном развитии и во всем их многообразии. В работе использованы типологический, историко-системный, историко-сравнительный и историко-генетический методы, а также междисциплинарные подходы, применяемые в современной археологии. Тастыюзекские памятники исследовались впервые в 2025 г. В настоящей статье впервые вводится в научный оборот материалы исследований двух курганов могильника Тастыюзек-1. Научная новизна исследования заключается в следующем: на археологическом материале определены хронологические рамки бытования различных категорий вещей сакской культуры; прослежена динамика ее развития; на основе детального анализа погребального обряда и инвентаря выяснена специфика археологических памятников локальных районов Когалы, в том числе на территории Жетысу, установлена специфика могильной ямы. Судя по внешней конструкции и по инвентарю вышеназванный некрополь оставлен небольшой семейнородовой группой. Хронологические рамки существования могильника определяются в пределах VI–IV вв. до н. э. Могильник синхронен с другими древними кладбищами, входящим в Когалинский археологический комплекс сакской культуры.

Ключевые слова: Жетысу, Когалы, археология, ранний железный век, саки, могильник.

Кіріспе

Көтеріліп отырған мәселе теориялық және практикалық жағынан ерекше мәнге ие. Себебі өңірлік археологияның дамуына, белгілі бір шағын аудандар тарихын зерделеуге, сақ мәдениетінің хронологиясы мен кезеңдестірілуін нақтылай түсуге, сақ өркениетінің заттық кешендері мен діни ғұрыптық жосын-жоралғыларын айқындауға жетелейді. Мәселенің өзектілігін де осы жайттар мейлінше кеңірек түрде айқындай алады.

Қазіргі уақытта сақ археологиясы бойынша Жетісу сияқты ірі физикалық-географиялық аймақта ондағын шағын аудандар белгілі болып

отыр. Олардың әрбірі белгілі бір тайпалық немесе рулық бірлестіктердің тіршілік еткен өңірін білдіретіндігі де айқын болып отыр (Яблонский, 1998: 35-49; Яблонский, 2005: 776-791). Зерттеушілердің көпшілігі сақ археологиясын далалық аймақтармен де, таулы өңірлермен де байланыстыра береді (Гинзбург, Трофимова, 1972: 16-25; Вишневская, Итина, 1971: 44-58; Толстов, Итина, 1966: 151-175; Акишев, Акишев, 1978: 5-7). Дегенмен көпшілік мамандар сақтарды көшпенді халық ретінде танып, оларды көшпелілікпен тығыз байланыстырады, олардың материалдық мәдениетіне, деректемелік көздеріне назар аударып, өзіндік ерекшеліктерін белгілеп бере алды дауге болады (Пугаченкова, Ремпель, 1982: 3-5;

Пьянков, 1997: 9-17). Зерттелініп отырған аймақта сақ заманына жататын жүздеген үйінді обалар бар. Оларды қысқа мерзімде тұрғызылған және үнемі көшпелілікпен айналысқан тайпалар қалдырды дей қою қиын. Өйткені жыл сайын зерттелініп келе жатқан ескерткіштер саны артып келеді әрі отырықшылыққа, сақтар тіршілігіне қатысты көптеген мәліметтер де алынуда.

Зерттеу нысанына Қоғалы жазығындағы сақ археологиялық ескерткіштері (қорымдар, обалар, кездейсоқ табылған бұйымдар, т.б.) кіреді. Ал зерттеу пәніне Қоғалы аңғарын мекендеген белгілі бір сақ қоғамына тиесілі топтардың заттай мәдениеті мен олардың негізінде хронологиясын, кездестірілуін айқындау болып табылады. Сондай-ақ зерттеу жұмысының хронологиялық шегі ерте темір дәуірімен мерзімделінеді. Ал оның географиялық шеңберіне әкімшілік жағынан алып қарағанда Кербұлақ ауданындағы Онжас пен Алтынемел ауылдары аралығындағы аумақ кіріп отыр. Себебі, көрсетілген аймақ біршама толық түрде Қоғалы жазығын қамтиды, тіпті одан тысқары да жатыр.

Әлбетте, кей жағдайларда біз көрсетілген хронологиялық шеңбер мен географиялық аймақтан ауытқып кетіп жатуымыз да мүмкін. Мұны сақ мәдениетінің бірқатар қырларын айқындай түсу мақсатында жасауымызбен түсіндірген абзал. Әдетте, дәстүрлі тарих және археология ғылымында қолданылатын әдістер, принциптер өзегін пайдаланған кезде, белгілі бір оқиғалар мен құбылыстарды таркатқан уақытта тарихи-салыстырмалы, типологиялық, ретроспективті, деректанулық, тарихнамалық, т.с.с. талдаулар жүргізген кезде кез келген зерттеуші географиялық және хронологиялық шеңберлерден шығып жатады. Мұндай іс-әрекеттер ғылыми жағынан зерттеу жұмысын байыта әрі құнарландыра түседі. Сол себепті мұндай қаракет Қоғалы аңғарындағы сақ мәдениетін зерделеуді онтайландыру мақсатында жүргізілгендігін айта кеткен абзал.

Орындалған мақаланың негізгі мақсаты Қоғалы жазығындағы Тастыөзек-1 қорымын зерделей отырып оның өзіндік ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Нәтижесінде ерте сақ, орта сақ және кейінгі сақ мәдениеттерінің өзіндік бірегей тұстары нақтыланатын болады. Бұған қол жеткізу үшін бірқатар міндеттер айқындалады. Олардың арасында қарастырылып отырған аумақтағы сақ ескерткіштерінің зерттелу тарихын бір ізге түсіру, аңғардағы сақ ескерткіштерінің жинағы мен археологиялық картасын түзу, ти-

пологиялық әдісті қолдана отырып жерлеу шұңқырынан алынған материалдарға талдау жасау, салыстырмалы талдау арқылы алынған нәтижелерді саралау, іргелес өңірдегі тұрғындармен та-сөзектік тайпалардың мәдени және экономикалық байланыстарын айқындау, т.с.с.

Зерттеу әдістері

Қазіргі уақытта Қоғалы жазығы археологиясына арналған әдебиеттер саны шектеулі. Себебі мұнда ұзақ жылдарға арналған археологиялық далалық ізденістер жүйелі түрде жүргізілмеген. Бұл аумақтағы ежелгі тұрғындардың тіршілік еткен ауданы ретінде археологиялық тұрғыдан жүйелі түрде арнайы зерттеу нысаны болмағанын көрсетеді (Джумабекова, Базарбаева, 2018: 469-484). Мұның өзі біздің тарапымыздан жүргізілген зерттеу жұмыстарының өзектілігін де айқындайды. Әсіресе өңірдің ерте замандардағы мәдени-хронологиялық шеңбері, мұнда тіршілік еткен халықтың Жетісу өңіріндегі сол замандағы басқа тұрғындармен мәдени-тарихи және саяси-экономикалық байланысы нақты айқын емес (Бернштам, 1949: 337-384; Акишев, 1984: 4-6).

Бүгінгі күні Қоғалы жазығындағы археологиялық ескерткіштер біршама зерттелінген. Мұнда қорған немесе оба түріндегі бірнеше жүздеген ірі нысандар бар. Олардың барлығы да сақ заманына тиесілі. Қорымдардан алынған заттай материалдар мен кездейсоқ табылған заттар да мұндағы сақ мәдениетінің хронологиясын мейлінше нақтылай түсуді қажет етеді (Рыбаков, 1976: 17-23). Мұндай өңірлік ұстаным жергілікті мәдени-тарихи дамуды айқындай түсуге мүмкіндік береді. Яғни, белгілі бір шектелген аумақта орын алған түрлі мәдениеттерді зерделеу, өңірлік мәдени дамуды бір ізге түсіру, т.с.с. сауалдарды өрбіту жағы дами түсетіндігі сөзсіз.

Шоғырланған деректемелік қор Қоғалы аңғарындағы сақ мәдениетінің дамуын жаңаша қарастыруға ықпал етеді. Біздің ойымызша, мұнда сақ мәдениетінің бірнеше кезеңдерін келешекте айқындауға болады. Дегенмен әзірге қоғалылық сақ ескерткіштерін зерделеу екі бағытта жүргізіліп келе жатқандығын айтуға болады: оның біріншісі – жергілікті археологиялық нысандар шеңберінде, ал екіншісі – іргелес, яғни Жетісу аймағы бойынша (Акишев, 1978: 19-26; Акишев, 1998: 65-81).

Бірінші бағыт бойынша жарияланған мәліметтер шектеулі. Қазіргі таңда екінші бағыт

бойынша Қоғалымен іргелес жатқан Бесшатыр, Алтынемел, Қаспан, т.б. аудандардан табылған материалдар кеңінен қарастырылған. Мұндағы атақты Бесшатыр қорымы бүгінгі таңда әкімшілік жағынан Жетісу облысы, Кербұлақ ауданы, Басши ауылынан солтүстікке қарай 65 шақырым Желшағыр тауының бөктеріндегі Шылбыр шатқалында, Алтынемел мемлекеттік табиғи қорығы территориясында орналасқан. Оны өткен ғасырдың 50-60 жылдары Іле археологиялық экспедициясы (жетекшісі К.А. Ақышев) зерттеген болатын. Археолог-мамандардың есептеуінше, қорым үлкенді-кішілі 31 обадан тұрады. Олар батыстан шығысқа қарай 1 шақырым, солтүстіктен оңтүстікке қарай 2 шақырым болатын алқапты алып жатыр. Олардың 21-і таспен, ал 10-ы қиыршық тас араласқан топырақ үйінділермен тұрғызылған. Далалық зерттеу жұмыстары барысында 18 оба қазылған. Олардың үшеуі үлкен, қалғандары орташа және кіші обалар болып саналады (Акишев, Кушаев, 1963: 41-62). Бірнеше далалық маусым барысында алынған археологиялық деректемелер қоры мен тас плиталардың беттеріне шекілген аң суреттері ежелгі дәуірде тіршілік еткен бесшатырлық сақтардың әлеуметтік топтарға жіктелуі, тұрмысы мен шаруашылығы, діни наным-сенімі, сәулет өнері, күнделікті тұтынған заттары, соның ішінде қару-жарағы мен құрал-жабдықтары, қолөнері туралы соны мағлұматтар берді.

Ал Қаспан ауылы аудан орталығы Сарыөзек ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 40 шақырымдай жерде орналасқан. Мұндағы Быжы өзені жағалауларынан, Шаған тауының оңтүстік баурайынан бірнеше сақ дәуірі қорымдары анықталған. Археолог А.З. Бейсенов басқарған археологиялық экспедиция мүшелері Қаспан ауылы маңындағы бірнеше қорымды зерттеп, олардағы заттай материалдар негізінде сақ мәдениетіне тиесілі бірқатар мәселелерді көтерді (Бейсенов, Крешиоли, Джумабекова, Базарбаева, Барина, 2017: 97-108). Олар қорған конструкциясы, ішкі және сыртқы құрылымы, антропологиялық мәліметтер, заттық кешендер негізінде сақ дәуіріне қатысты бірқатар жайттарды нақтылап өтті (Бейсенов, Дуйсенбай, Китов, Кулькова, 2018: 138-159).

Қоғалы жазығына іргелес аумақта археолог Е. Оралбай қазба жұмыстарын жүргізген болатын. Зерттеуші соңғы жылдары Жаңалық ауылы маңындағы тау бөктерінде далалық зерттеу жұмыстарын жүзеге асырып, ежелгі және ерте ортағасырлық кезеңдерге тән нысандарды анық-

таған. Дегенмен алдағы уақыттарда қазба барысында алынған материалдар мен зерттеу нәтижелерін ұсынады деген ойдамыз.

Сайып келгенде, жоғарыда айтылған бірқатар зерттеу жұмыстары ғалымдар тарапынан көтерілген мәселелер әр алуан екендігін көрсетеді. Ғалымдардың көпшілігі сақ ескерткіштерін зерттеу ісінде мәселені жетісулық аумақ тұрғысынан қарастырып келді. Яғни, мамандар тарапынан Қоғалы, т.б. аңғарларда зерттелінген ескерткіштер аумақтық жағынан жиі біріктіріліп келді. Тіпті ол негізгі өлшемге айналды деуге болады. Алайда Қоғалы жазығы сияқты өңірлерді тиянақты әрі жүйелі түрде археологиялық тұрғыдан зерделеу кемшін тартып қала берді. Мұның өзі тақырыптың өзектілігін тағы бір рет айқындай түседі.

Тарихнамалық шолуды аяқтай келе Қоғалы жазығындағы сақ мәдениеті ұзақ жылдардан қарастырылып келе жатқанымен, онымен байланысты көптеген мәселелер әлі нақты шешімін таппаған деуге болады. Оның ішінде осы аумақтағы сақ мәдениетінің қалыптасуы, даму кезеңдері, құлдырауы, мәдениеттердің өзара алмасуы, заттай мәдениеттің даму динамикасы, Қоғалы жазығы мен Жетісу өңірі сақтары археологиялық ескерткіштерінің өзіндік ерекшеліктері, қоғамдағы әлеуметтік дифференциация, көшпелі халықтардың мәдени-экономикалық байланыстары, т.б. толыққанды әрі нақты шешілмей келеді.

Методология

Зерттеу жұмысының методологиялық негізін ғылыми шынайылық пен тарихилық принциптері, сондай-ақ тарихи-жүйелілік, тарихи-генетикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер құрайды. Атқарылған жұмыстар барысында археологиялық деректерді талдауда заманауи кешенді ұстаным басшылыққа алынды. Оның негізін эволюциялық-типологиялық әдіс құрады. Сонымен қатар түрлі типтегі бұйымдар кешенін талдауда корреляциялық тұрғыдан оған мейлінше оңтайлы бағыт-бағдар берілді. Картографиялық әдіс те басшылыққа алынды. Зерттелінген қорымның орналасқан жері картадан көрсетіліп, оқырманға өзіндік бір бағыт ұсынылды. Яғни картографиялық әдіс ескерткіштердің орналасуы, таралуы, т.с.с. жайттарды айқындауға жол ашты деуге болады.

Айта кететін бір жайт, қолданылған шынайылық принципі тарихи шындықты тек біртү-

тас қарастырып қана қоймайды, сонымен қатар қоғамда дамыған үдерістерді, құбылыстарды аналитикалық талдауда, қарама-қайшылықтарды зерделеуде де, тарихи заңдылықтарды да белгілеуге септігін тигізеді.

Тарихилық принципі негізінде Қоғалы сақ тайпаларының мәдени қалыптасуы мен осы құбылыстың барысы сол замандардағы климаттық және этносаяси жағдайдағы олардың генезисі бойынша, сонымен қатар белгілі бір кезеңдердегі дамуы негізінде өрбітілді.

Ал тарихи-жүйелілік әдісі бойынша, зерттелініп отырған аумақтағы сақтар туралы эмпирикалық фактілер бір жүйеге келтіріліп, осы мәдениетті қалдырған тұрғындар тарихын талдауда кеңінен пайдаланылды. Бұл әдіс негізінде тастыөзектік қана емес, Қоғалы жазығындағы сақтардың да мәдени-саяси жай-күйі де қарастырылды.

Тарихи-генетикалық әдіс бойынша жасалған талдау Қоғалы жазығындағы, тіпті Жетісу аумағындағы сақ тайпаларының дамуын, олардың қалыптасуы мен басқа тайпалармен кірігуін, өздеріне дейінгі және олардан кейінгі мәдени даму ерекшеліктерін айқындауға жәрдемдесті. Яғни, тарихи-генетикалық баланстарға ерекше мән берілді.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Қоғалы жазығындағы сақ тайпаларының іргелес өңірдегі тұрғындармен байланысын нақтылауға септігін тигізді. Сонымен қатар қазіргі Жетісу жерінде тіршілік еткен басқа тайпалармен мәдени және тарихи қатынастарын айқындауға, олардың жалпы және жалқы ерекшеліктерін зерделеуге ықпал етті деуге болады.

Эволюциялық-тарихи әдіс қабірден алынған бұйымдар кешенін сыныптауға, ондағы атқарылған рәсімдік жосын-жоралғыларды айқындауға кеңінен мүмкіндік берді. Сондай-ақ, сақтар дүниетанымындағы күрделі ғұрыптық жайттарды мейлінше кеңінен шешуге серпін берді.

Қолданылған алуан түрлі методологиялық ұстанымдар негізінде мақала қорытындысы жасалынды. Онда Тастыөзек-1 қорымы Қоғалы жазығындағы сақ мәдениетінің бір бөлшегі екендігі нақты дәлелденді.

Нәтижелер мен талдаулар

Тастыөзек ауылы физикалық-географиялық жағынан Алтынемел сілемдерінің шығыс беткейінде жер бедері қатты нығыздалған аумақта

орналасқан. Ауылдың оңтүстік, шығыс және солтүстік жағынан қазір кеуіп қалған ескі шағын өзеннің арналары өтеді. Тастыөзек ауданы жері құнарлы мейлінше пәстеу келген таулы-далалы ландшафттан тұрады. Теңіз деңгейі 1450-1600 м аралығында ауытқып отырады. Әкімшілік жағынан Тастыөзек ауылы Жетісу облысы, Кербұлақ ауданы, Қоғалы ауылдық округі құрамына кіреді. Ауылды Р-125 тас жолы кесіп өтеді. Өзен арналары тарамдалып, тау аңғарларына таралады. Тау етегінде Ақбастау, т.б. атаумен көптеген бұлақ көздері ұшырасады. Суы тұщы, ішуге жарамды. Ауданның сейсмикалық көрсеткіші Рихтер шкаласы бойынша 5-6 балл. Ежелгі су арналары мен табиғи ландшафтқа қарағанда, қазіргі Тастыөзек ауылы маңы көне тайпалардың мекендеуіне, тіршілік етуіне қолайлы болғандығы анық байқалады.

Тастыөзек-1 қорымы ауылдың солтүстік жағындағы егістік алқабында орналасқан. Мұнда барлығы 4 қорған бар. Олардың екеуі егіс алқабында қалған. Олардың беткі жағы тегістеліп, бүлінген. Сырттан шолу арқылы жер бедеріне назар аударып обалардың орнын анықтауға болады. Археологиялық бақылау арқылы обалардың тізбектеле орналасқандығы анықталды. Тізбектегі обалардың диаметрі 20-25 м шамасында. Биіктігі 0,5-0,9 м-ді құрайды. Қорғандар тізбегі шығыстан батысқа қарай созылып жатыр. Шығыс жақтағы обаның диаметрі басқаларына қарағанда мейлінше үлкенірек. Тізбектің батыс жағындағы қорған көлемі жағынан басқаларына қарағанда кішігірім әрі оның солтүстік-батыс және шығыс бөліктері мүлдем қираған. Обалардың сыртқы пішіндері бір қарағанда жетісулық ескерткіштерге ұқсас (Акишев, Кушаев, 1963: 29-49). Қазба жұмыстары тізбектің орта тұсындағы екі обаға жүргізілді. Олардың шығыс жағындағысына №1, ал батыс жағындағысына №2 деген шартты нөмірлер берілді (1-сурет).

№1 қорған. Географиялық координаттары: 44°25'43" С, 78°38'40" Ш. Теңіз деңгейінен биіктігі 1450 м.

Қорған апаттық жағдайда. Топырақпен үйіліп, үлкендеу келген тастармен шегенделген. Шеткі жақтары тастармен бекітілген. Әсіресе, солтүстік-шығыс және батыс бөліктері ауыл шаруашылық жұмыстары салдарынан бүлінген. Қорғанның мейлінше жақсы сақталған батыс және оңтүстік жиектері бойынша оның бастапқы диаметрі анықталды. Қорғанның диаметрі 23 м, ал биіктігі 0,7 м.

1-сурет – Тастыөзек-1 қорымының географиялық орны

Қорғанның орта тұсын қамти отырып осы бөліктен оңтүстіктен батысқа қарай қазба түсірілді. Оның ені 4 м болды. Жердің үстіңгі қабатындағы қорғанның конструкциясы алынғаннан соң қазылған телім тазартылды. Қабір шұңқыры орналасуы ықтимал деген телімнің орталық бөлігіне көлемі 1,7х2,7 м қазба түсірілді. Қазба барысын-

да батыс бөліктен, 0,45 м тереңдіктен алты тастан тұратын тас құрылыс аршылды. Тастардың бірі өте ірі, оның көлемі 30х20х30 см. Қалған тастары одан кішірек. Бұл тас құрылыстан шығысқа қарай қабір шұңқырының контуры анықталды. Қабір шұңқырының контуры сопақша болып келген, ұзындығы 2 м шамасында (2-сурет).

2-сурет – №1 қорған. Қабір шұңқыры

0,2 м тереңдіктен кейін қазбадан қабір шұңқырының пішіні айқын көріне бастады. Оның ендігі көлемі өзгере түсті. Сыртқы пішіні 1,0x1,9 м көлемді құрады. Қазба жұмыстары жалғасын тауып, ол тағы да 0,2 м тереңдікке жеткізілді. Осы жерден шашылып жатқан сүйек қалдықтары шықты. Сонымен қатар қызыл матаның бір бөлігі мен мал сүйектері аршып алынды.

Бұдан соң қазба батыс бағытта кеңейтілді. Батыс бөліктегі үлкен тас алынып тасталды да, оның айналасы аршылды. Нәтижесінде қабір шұңқырының әуел бастағы көлемі айқындалды.

Ендігі кезекте қабір шұңқырының көлемі толықтай 1,1x2 м көлемді құрады (3-сурет).

Қазба жұмыстарының нәтижесінде жер бетінен есептегенде қабір шұңқырының тереңдігі 1,3 м-ге жеткізілді. Бұл жерден мүрденің қалдықтары ұшырасты. Осы тереңдіктен үгітілген темір қалдығы анықталды. Оны алу мүмкін болмады. Нәтижесінде қазба 1,7 м тереңдікке жеткізілді. Қабір шұңқырының бір жақ бүйірі, негізінен солтүстік жағы доға пішінді болып келген. Мұның өзі арнайы жасалған болуы ықтимал. Мүрде жанына ақыреттік заттарды қою үшін осылай арнайы қазылған болуы мүмкін.

3-сурет – №1 қорған. Сүйек қалдықтары

№2 қорған. Ол №1 қорғаннан батысқа қарай 13 м жерде орналасқан. Географиялық координаттары: 44°25'42" С, 78°8'41" Ш. Теңіз деңгейінен биіктігі 1450 м.

Оба топырақпен үйіліп, көтерілген. Үстіңгі бөлігінен үлкендеу келген тастар анықталды. Қорғанның айналасы ірі тастармен шегенделген. Ескерткіштің диаметрі 20 м, биіктігі 0,9 м. Қорғанның солтүстік-шығыс жағын егістік алқабы басып жатыр. Ал оңтүстік бөлігін егістікті суғаруға арналған ені 1 м арық кесіп өтеді. Яғни, қорған апаттық жағдайда.

Қорғанға оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай ені 4,2 м қазба түсірілді. Оның нәтижесінде қорғанның сыртқы құрылысы зерттелінді. Оның шым қабаты, топырақ пен тас жамылғысы, т.б. есепке алынды.

Археологиялық нысанның орталық бөлігіне көлемі 2,5x2,3 м қазба түсірілді. Қазба барысында 0,2 м тереңдіктен көлемі 10x12 см дәнүккіш аршып алынды. Оның бір жақ беті тегіс, ал екінші беті дөңестеу келген.

Қазба барысында ірі тастар 0,2 м тереңдіктен ұшырасты. Бұл тас құрылыстың көлемі 1,5x0,9 м аумақты алып жатты. Топырақтан тазартылған соң тас құрылыс алынып тасталды. Бұдан кейін қазба одан ары жалғастырылып, оның тереңдігі 0,7 м-ге, ал қазбаның ауданы 2x1,8 м-ге жетті. Жалғасын тапқан қазба 1,5 м тереңдікке жеткен соң қабір шұңқырының пішіні айқын көріне бастады. Оның пішіні сопақша келген. Бағыты – солтүстік-шығыс.

Қабір шұңқырын ашу одан ары жалғасып, қазбаның батыс жағына қарай тазалау

жұмыстары атқарылды. Мұндағы қазба шеті кеңейтілді. Аршу жұмыстары барысында ірі тастар, қиыршық малтатастар да кездесті. Сыртқы қазба топырағынан керамика қалдығы алынды.

Түбіне қарай қабір шұңқырының ені 1,3 м-ге жетті. Тағы да 0,2-0,3 м қазғаннан кейін сүйек қалдықтары ұшыраса бастады. Қабір шұңқырының тереңдігі 0,5 м-ге жеткеннен соң, әр жерден сүйек қалдықтары кездесті. Қабірдің солтүстік

жағынан және орта тұсынан ірі тастар аршылды. Қазба жалғастырылып, 2 м тереңдікке дейін жеткізілді. Соңынан қабір шұңқырының бір бүйірі сәл дөңестеу келгендігі анық болды. Яғни, қабір шұңқырының бір жақ шеті (солтүстік бағытта) арнайы түрде сопақша етіп жасалған сияқты болып көрінеді. №2 қорғанның солтүстік жақтағы дөңестеу келген бүйір тұсы №1 обаға қарағанда кеңірек және қабір шұңқыры үлкендеу болып келген (4-сурет).

4-сурет – №2 қорған. Қабір шұңқыры

Биылғы маусымдағы далалық қазба жұмыстары барысында Тастыөзек-1 қорымынан 2 қорған қазылды. Олар ерте темір дәуірімен мерзімделінеді. Қорғандардың сыртқы конструкциясы, сонымен қатар қабірлерден шыққан сүйек қалдықтары мен темірден, тастан жасалған бұйымдар бөліктері, керамика қалдықтары осы пайымға зерттеушілерді жетелеп отыр. Сонымен қатар, Тастыөзек-1 қорымынан табылған материалдар, зерттелінген қорған конструкциялары онымен іргелес жатқан Бостан қорымына ұқсас болып келеді (Байгунаков, Шакенов, Ергабылов, 2025: 31-37). Бұл қорымның хронологиялық мерзімі жаратылыстану ғылымдары талдаулары негізінде айқындалған. Зертханалық зерттеулер бостандық

қорғандардың бірін б.з.б. 772-476 жылдармен (ықтималдылығы 94,9 пайыз) белгілеген. Біз оның мейлінше төменгі шегін алып отырмыз. Жоғарыда аталған қорғандар конструкциясы мен қабірлік заттары бостандық нысандармен замандас болуы әбден ықтимал. Қорғандар сыртқы конструкциясына топырақ пен ірі тастар, өзен малтатастары пайдаланылған. Олардың тереңдігі, қабір ішінің көрінісі де ұқсас. Келешектегі жаратылыстану мәліметтеріне негізделген ғылыми талдаулар да бұл жайттарды құптай түсуі мүмкін.

Далалық қазба жұмыстары тәмамдалған соң қазылған қорғандарға рекультивация жасалып, обалар қайта көмілді де, бастапқы қалпына келтірілді.

Қорытынды

Этникалық және мәдени тарих тұрғысынан келгенде отандық тарихнамадағы маңызды әрі мәнді кезеңдердің бірі сақ тайпалары мекендеген уақыт, яғни ерте темір дәуірі болып табылады. Бұл кездері қазіргі қазақ халқына этникалық және мәдени жағынан мейлінше жақын тайпалық бірлестіктер қалыптасқан болатын. Олармен болған тарихи-генетикалық және мәдени байланыстарды зерделеп, мәселені одан ары нақтылай түсу қажеттілігі де кеңінен байқалып келеді. Сақтар өз құрамына түрлі этникалық құрауыштарды кіргізе білді әрі өздерін қоршаған ортамен, көршілес халықтармен өзара қарым-қатынастарға түсіп отырды. Сақтардың түрлі топтары белгілі бір аудандарда өздерінің мүдделері үшін күресті әрі осыған байланысты Қоғалы жазығы сынды өңірлік сақ мәдениетін зерттеудің өзіндік маңызы бар.

Қоғалы жазығындағы сақ мәдениетінің қалыптасуы күрделі үдеріс болғандығы анық. Себебі іргелес аудандарда сақ мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері байқалады. Археологиялық материалдарға жасалған талдаулар (радиокарбон, тарихи-салыстырмалы), соның ішінде іргелес жатқан Бостан қорымынан алынған мағлұматтар Тастыөзек-1 қорымының хронологиялық шеңберін б.з.б. VI-IV ғасырлармен белгілеуге мүмкіндік береді.

Тастыөзек-1 қорымынан алынған мәліметтер мұндағы қабір шұңқырының өзіндік ерекшеліктерін аңғартады. Барлық қорғандардағы қабір шұңқырының солтүстік жақ тұсы доғал немесе бүйірлі болып келетіндігі байқалды. Мұның өзі қоғалылық немесе тастыөзектік сақ ескерткіштерінің өзіндік бірегейлігін көрсетсе керек.

Алынған археологиялық материалдар Қоғалы жазығындағы және онымен іргелес аудандардағы (бесшатырлық, т.б.) сақтар мәдениетінің алуан түрлі екендігін нақты аңғартады. Мұның өзі жекелеген өңірлерде сақ мәдениетінің қалыптасуы әртүрлі жолмен жүргендігін көрсетеді.

Сонымен қатар ірі патша обалары мен қатардағы қауым мүшелері жерленген қорғандарының көптеп кездесуі қоғамдағы мүліктік теңсіздіктің орын алғандығын айғақтайды. Келешекте сол замандағы қыш ыдыстарды, металл бұйымдарды, яғни заттық кешендерді және рухани мәдениетті арнайы зерделеу қажеттілігі де байқалады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің “Солтүстік-Шығыс Жетісу сақ ескерткіштері (Қоғалы алқабының материалдары бойынша)” тақырыбындағы іргелі зерттеу жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР19680046).

Әдебиеттер

- Акишев А.К. (1984). Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука.
- Акишев К.А., Акишев А.К. (1978). Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры. Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука.
- Акишев К.А., Кушаев Г.А. (1963). *Древняя культура саков и усуней долины реки Или*. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР.
- Акишев К.А. (1978). Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. Москва: Искусство.
- Акишев К.А. (1998). Социально-экономические отношения у древних усуней (уйсуней) в I-V вв. н.э. Вопросы археологии Казахстана. Алматы.
- Байгунаков Д.С., Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е. (2025). Результаты археологических исследований могильника Бостан в долине Коғалы. XVII Оразбаев оқулары: Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 25-26 сәуір 2025 ж.). Алматы: Қазақ университеті.
- Бернштам А.Н. (1949). Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь-Шаня. Советская археология. № XI.
- Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б., Китов Е.П., Кулькова М.А. (2018). Исследования сакских курганов в урочище Каспан в Жетысу. Теория и практика археологических исследований. Барнаул. №3 (23).
- Бейсенов А.З., Крешиоли Л., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г. А., Баринаева Е. (2017). Могильник раннего железного века Каспан-6 в Жетысу. Теория и практика археологических исследований. Барнаул. №2.
- Вишневская О.А., Итина М.А. (1971). Ранние саки Приаралья. Проблемы Скифской археологии. Москва: Наука.
- Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. (1972). Палеоантропология Средней Азии. Москва: Наука.
- Джумабекова Г. С., Базарбаева Г. А. (2018). О раннем железном веке Жетысу: некоторые итоги систематизации данных. Археология и давняя история Украины. Вып. 2 (27).
- Рыбаков Б.А. (1976). Историзм археологии. Краткие сообщения Института археологии. Вып. 152.
- Толстов С.П., Итина М.А. (1966). Саки низовьев Сырдарьи. Советская археология. №2.

Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. (1982). Очерки искусства Средней Азии: Древность и средневековья. Москва: Искусство.

Пьянков И.В. (1997). Средняя Азия в античной географической традиции: источниковедческий анализ. Москва.

Яблонский Л.Т. (2005). Археолого-антропологическая гипотеза к проблеме формирования культур сакского типа. Центральная Азия. Источники, история, культура.

Яблонский Л.Т. (1998). Модель раннего этногенеза в скифо-сакской контактной зоне. Российская археология. №4.

References

- Akischev A.K. (1984). *Iskusstvo i mifologiya sakov* [The art and mythology of the Sakas]. Alma-Ata: Nauka. (In Russian)
- Akischev K.A., Akischev A.K. (1978). Problema khronologii rannego etapa saksoid kul'tury. *Arkheologicheskie pamyatniki Kazakhstana* [The problem of chronology of the early stage of the Saka culture. Archaeological sites of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. (In Russian)
- Akischev K.A., Kushaev G.A. (1963). *Drevnyaya kul'tura sakov i usunei doliny reki Ili* [The ancient culture of the Sakas and Usuns of the Ili River Valley]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. (In Russian)
- Akischev K.A. (1978). Kurgan Issyk. *Iskusstvo sakov Kazakhstana* [The Issyk Mound. The art of the Sakas of Kazakhstan]. Moskva: Iskusstvo. (In Russian)
- Akischev K.A. (1998). *Sotsial'no-ekonomicheskie otnosheniya u drevnikh usunei (uisunei) v I-V vv. n.e.* [Socio-economic relations among the ancient Usuns (Uisuns) in the I-V centuries A.D.]. *Voprosy arkheologii Kazakhstana*. Almaty. (In Russian)
- Baigunakov D.S., Shakenov S.T., Ergabylov A.E. (2025). Rezul'taty arkheologicheskikh issledovaniy mogil'nika Bostan v doline Kogaly [The results of archaeological research of the Bostan burial ground in the Kogaly Valley]. XVII Orazbaev oqulary: Khalykaralyk rylymi-odistemelik konferentsiya materialdary (Almaty қ., 25-26 сәуір 2025 ж.). Almaty: Qazaq universiteti. (In Russian)
- Beisenov A.Z., Duisenbai D.B., Kitov E.P., Kul'kova M.A. (2018). Issledovaniya saksikh kurganov v urochishche Kaspan v Zhetysu [Studies of the Saka mounds in the Kaspan tract in Zhetysu]. *Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy*. Barnaul. №3 (23). (In Russian)
- Beisenov A.Z., Kreshioli L., Dzhumabekova G. S., Bazarbaeva G. A., Barinova E. (2017). Mogil'nik rannego zheleznogo veka Kaspan-6 v Zhetysu [The burial ground of the Early Iron Age Kaspan-6 in Zhetysu]. *Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy*. Barnaul. №2. (In Russian)
- Bernshtam A.N. (1949). *Osnovnye etapy istorii kul'tury Semirech'ya i Tyan'-Shanya* [The main stages of the cultural history of Semirechye and Tien Shan]. *Sovetskaya arkheologiya*. № XI. (In Russian)
- Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G. A. (2018). O rannem zheleznom veke Zhetysu: nekotorye itogi sistematizatsii dannykh [About the early Iron Age of Zhetysu: some results of data systematization]. *Arkheologiya i davnaya istoriya Ukrainy*. Vyp. 2 (27). (In Russian)
- Ginzburg V.V., Trofimova T.A. (1972). *Paleoantropologiya Srednei Azii* [Paleoanthropology of Central Asia]. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Pugachenkova G.A., Rempel' L.I. (1982). *Ocherki iskusstva Srednei Azii: Drevnost' i srednevekov'ya* [Essays on the Art of Central Asia: Antiquity and the Middle Ages]. Moskva: Iskusstvo. (In Russian)
- P'yankov I.V. (1997). *Srednyaya Aziya v antichnoi geograficheskoi traditsii: istochnikovedcheskii analiz* [Central Asia in the ancient geographical tradition: a source analysis]. Moskva. (In Russian)
- Rybakov B.A. (1976). *Istorizm arkheologii* [Historicism of archeology]. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*. Vyp. 152. (In Russian)
- Tolstov S.P., Itina M.A. (1966). Saki nizov'ev Syrdar'i [The Sakas of the lower reaches of the Syr Darya]. *Sovetskaya arkheologiya*. №2. (In Russian)
- Vishnevskaya O.A., Itina M.A. (1971). Rannie saki Priaral'ya. *Problemy Skifskoi arkheologii* [Early Sakas of the Aral Sea region. Problems of Scythian archeology]. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Yablonskii L.T. (2005). *Arkheologo-antropologicheskaya gipoteza k probleme formirovaniya kul'tur saksoid tipa* [An archaeological and anthropological hypothesis on the problem of the formation of Saka-type cultures]. *Tsentral'naya Aziya. Istochniki, istoriya, kul'tura*. (In Russian)
- Yablonskii L.T. (1998). Model' rannego etnogeneza v skifo-saksoid kontaktnoi zone [A model of early ethnogenesis in the Scythian-Saka contact zone]. *Rossiiskaya arkheologiya*. №4. (In Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Х.А. Айтқұл – “Есік” мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы РМҚК, Есік қ., Қазақстан, Ғалым хатшы, e-mail: khamit.boray@mail.ru

Б.Б. Кожамбетов – ҚР ҒЖБМ ҒК “Ғылым ордасы” ШЖҚ РМК, Алматы қ., Қазақстан Археология музейінің меңгерушісі, *e-mail: bagashar0909@gmail.com

Information about the authors:

Aitkul Kh.A. – Republican State Enterprise on the Right of Economic Management “Issyk” State Historical and Cultural Museum-Reserve, Yessik (Esik), Kazakhstan, Academic Secretary, e-mail: khamit.boray@mail.ru

Kozhakhmetov B.B. – Republican State Enterprise on the Right of Economic Management “Gylym Ordasy” of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, Head of the Museum of Archaeology, e-mail: bagashar0909@gmail.com

Сведения об авторах:

Х.А. Айтқұл – ученый секретарь, РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник “Есік”» (Есик, Казахстан, e-mail: khamit.boray@mail.ru);

Б.Б. Кожаметов – заведующий Музеем археологии, РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» Комитета науки МВН РК (Алматы, Казахстан, e-mail: bagashar0909@gmail.com).

Келін түсті: 06.08.2025

Қабылданды: 28.08.2025